

Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erzincan University Journal of Social Sciences Institute

17/2 - Aralık 2024 - E-ISSN-2148-9289

19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH KAZASI

Kemah Districts in The Late 19th Century

NURETTİN BİROL

Doç. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü
Dr. Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences
e-posta: nbirol@erzincan.edu.tr
Orcid: 0000-0002-9510-2442

Atf/©: Birol, Nurettin (2024). "19. Yüzyıl Sonlarında Kemah Kazası", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 17, Sayı 2, ss. 57-80

Citation/©: Birol, Nurettin (2024). "Kemah Districts in The Late 19th Century", *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute*, Year 17, Issue 2, pp. 57-80

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü-Article Types : Araştırma/Research
Geliş Tarihi-Received Date : 28.09.2024
Kabul Tarihi-Accepted Date : 30.12.2024
Sayfa Numarası-Page Numbers: 57-80
Doi : DOI: 10.46790/erzisosbil.1557529

Notlar/Notes

Etik Kurul Bilgisi (Varsa)

Daha Önce yapılmış bir çalışma ise detayları buraya yazılacaktır.

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH KAZASI

Kemah Districts in The Late 19th Century

NURETTİN BİROL

ÖZ:

19. yüzyıl sonlarında Erzincan sancağının en büyük kazası olan Kemah, Erzurum'u Sivas'a bağlayan Fırat vadisindeki tarihi ticaret yolu kenarında kurulmuş eski bir yerleşim merkeziydi. Malazgirt zaferinden sonra fethedilmiş, 1515'de de Osmanlı hakimiyetine bağlanmıştı. 19. yüzyıl sonlarında 4-8 arasında değişen nahiyesi, 55-75 arasında değişen köyleri ile toplam 17.000-18.000 arasında bir nüfusa sahipti. Bunun %20-23'ünü Ermeniler, geriye kalan %77-80'nini Müslümanlar oluşturuyordu. Eğitim-öğretime gelince; Kemah'ta 3 medrese, 1 Rüştîye, 3 iptidai, 40'ı Müslümanlara, 8'i Ermenilere ait 48 civarında sıbyan ve 2 adet misyoner mektepleri eğitim veriyordu. Kemah, eski yol güzergâhında bulunmasından dolayı ulaşım ve haberleşme alanında Abdülhamit devrinde yolları tamir edilmeye çalışılırken Harput ve Sivas'a kadar uzanan telgraf hatları döşenmiş ve halkın katkılarıyla postaneler inşa edilmiştir. Halkın başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılığın yanında geleneksel dokumacılığın yapıldığı el tezgâhları oluşturuyordu. İklimi ve elverişli arazisi sebebiyle hububat ve çok çeşitli meyve ve sebze üretiliyordu. Bunun yanında bazıları daha sonra keşfedilen zengin kömür, bakır, altın madenleri ve yüzyıllardır bölgenin tuz ihtiyacını karşılayan tuzlalarıyla da meşhurdur. 19. yüzyılın sonlarında kıtlıklar, salgın hastalıklar ve eşkıyanın baskın ve talanları ile Ermeni ayaklanmaları bölge üzerinde ekonomik sıkıntılara sebep olmuşsa da devlet güvenliği sağlamak için askeri operasyonlar yapmış, bazen doktor ve ilaç göndererek salgın hastalıkları durdurmaya çalışmış, bazen de yoksul halka gerekli yiyecek yardımlarını yapmıştı.

Anahtar Kelimeler: Kemah, nüfus, eğitim, ulaşım, maden, salgın hastalık.

ABSTRACT:

Kemah, the largest district of Erzincan Sanjak in the late 19th century, was an old settlement established on the historical trade route in the Euphrates valley connecting Erzurum to Sivas. It was conquered after the victory of Malazgirt and was annexed to Ottoman rule in 1515. At the end of the 19th century, it had a population of 17,000-18,000 with 4-8 sub-districts and 55-75 villages. Armenians constituted 20-23% of this population, and Muslims constituted the remaining 77-80%. Regarding education, there were 3 madrasahs, 1 Rüştîye, 3 primary schools, 40 schools belonging to Muslims and 8 to Armenians, and 2 missionary schools in Kemah. Kemah, due to its location on the old road route, was a good place for transportation and communication during the reign of Abdulhamid, while roads were being repaired, telegraph lines extending to Harput and Sivas were laid and post offices were built with the contributions of the people. The main sources of income of the people were agriculture and animal husbandry, as well as traditional weaving on hand looms. Due to its climate and suitable land, grain and a wide variety of fruits and vegetables were produced. It was also famous for its rich coal, copper and gold mines, some of which were later discovered, and for its salt mines, which met the salt needs of the region for centuries. Although famines, epidemics, raids and plunder by bandits and Armenian uprisings caused economic difficulties in the region in the late 19th century, the state carried out military operations to ensure security, sometimes tried to stop epidemics by sending doctors and medicine, and sometimes provided the necessary food aid to the poor.

Key Words: Kemah, population, education, transportation, mine, epidemic disease.

1. GİRİŞ

1.1. Coğrafi Konumu ve 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kemah'ın Kısa Tarihçesi

Kemah, Doğu Anadolu bölgesinde Fırat vadisinin sol kıyısında denizden 1100 m. yükseklikte bir kaza olup, günümüzde Erzincan iline bağlı bir ilçe merkezidir. Kazanın ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. Bizans kaynaklarında adı Kamakha şeklinde geçen kelime İslâm kaynaklarında ise Kemah (کماخ), şeklinde geçmektedir. (Şahin,2022:219) Fırat nehrinin bir kolu olan Karasu vadisindeki tarihi yolu kontrol altında tutan Kemah kalesi, askerî rolünü oynadığı müddetçe şehir de ona uygun olarak önemi muhafaza etmiş, bu yol önemini kaybetmeye başlayınca da kalenin rolü ortadan kalkmış ve Kemah da zamanla küçülmüştü. (Darkot,1997:559) Eski Çağ'ın sonlarında Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren bölgede, Roma hâkimiyetinin zayıflamasından sonra birbirleriyle mücadele eden birçok yeni prenslikler kurulmuştu. Bu prenslikler, bazen Bizans'ın bazen de Sasanîlerin nüfuzu altına girmiştir. (Miroğlu, 1990:3) Sasanîler ile Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştiren Kemah'a ilk Müslüman Arap akınları İslamiyet'in ortaya çıkışından kısa bir süre sonra başladı. İslam Devletinin en kuvvetli olduğu dönemlerde Kemah, Emevîler (661-750) ve Abbasîler (750-1258) devrinde Bizanslılar ile Müslümanlar arasında defalarca el değiştirdi. Selçukluların gelmesinden önce, 9-11. asırlarda Bizans hâkimiyetinde kaldı. Kemah yöresi 11. yüzyılın ortalarına doğru Müslüman Oğuzların ve Selçukluların akınlarına sahne oldu. (Geyikoğlu, 2016:210)

1071 Malazgirt zaferinden sonra Alparslan'ın beylerinden Mengüçük Gazi tarafından Kemah, Erzincan ve Şebinkarahisar dolayları fethedildikten sonra bu bölgeler kılıç hakkı olarak kendisine verildi. Bundan sonra Mengüçük Gazi, burada kendi adıyla anılacak olan Mengüçük Beyliği'ni kurdu ve müstahkem bir kaleye sahip bulunan Kemah'ı da beyliğine merkez yaptı. (Turan, 2020:112; Taşçı, 2020:94) Mengüçük Beyliği 1142'de Kemah-Erzincan ve Divriği olmak üzere iki kola ayrılmıştı. 1162 tarihinde Kemah-Erzincan kolunun meşhur hükümdarı Behramşah zamanında beyliğin merkezi Erzincan'a nakledilmiş, 1228'de ise I. Alaeddin Keykubad tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'ne katılmıştı. (Turan, 1973:55-79; Sümer, 1990:1-14) 1243 Köseadağ savaşıdan sonra Anadolu Selçuklu Devletinin İran'daki İlhanlı hakimiyetine girmesiyle Kemah ve civarı da adı geçen devlete bağlandı. İlhanlı hakimiyetinin etkisini kaybetmesinden sonra Eratna Devletine, ondan sonra da Eratnalıların soyundan Mutahharten tarafından kurulan Erzincan Emirliğine bağlandı ise de uzun bir süre Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devleti arasında el değiştirdi. (Taşçı,2020:97-100) Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet arasında 11 Ağustos 1473'deki Otlukbeli Savaşını Akkoyunluların kaybetmesiyle yörede Osmanlı hâkimiyeti tesis edildi. Buna rağmen bir süre daha Kemah, Akkoyunlu idaresinde kaldı. (Uzunçarşılı, 1998:52-54) Kemah'ın Osmanlı idaresine girmesi 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden sonra oldu. Yavuz Sultan Selim, sefer dönüşünde kışı Amasya'da geçirdikten sonra müstahkem bir kalesi olan Kemah'ın fethine Bıyıklı Mehmet Paşa'yı vazifelendirdi, padişahın bizzat gelerek katıldığı kuşatma sonunda 19 Mayıs 1515 tarihinde Osmanlı idaresine girdi. (Uzunçarşılı, 1975:271) Bu tarihten sonra Kemah bir sancak merkezi haline getirildi. Daha sonra Diyarbakır beylerbeyliğine ve 1520-1523 arası Karaman-Rum, 1523-1535 arası tekrar Diyarbakır 1535'te Erzurum beylerbeyliği teşkil edilince buranın sancakları arasında yer aldı. 16. yüzyıl ortalarında Kemah'ın Erzurum ve Bayburt'la beraber bir sancak teşkil ettiği ve Erzurum beylerbeyinin yetki sahasına dahil edildiği görülmektedir. (Şahin, 2022:219)

Daha sonra burada uzun süre önemli bir hadise meydana gelmedi. Kemah ve çevresi, Osmanlıların İran'a karşı yaptığı seferler sırasında diğer bölgelerden bu seferlere katılan askerlerin kışı geçirdikleri kışlak yerleri arasında yer almaktaydı. Ancak, 1595-1640 tarihleri arasında, Erzurum, Erzincan, Harput, Malatya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde yaşayan Ermeniler, Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli isyanlarından etkilenerek buldukları mahalleri terk ederek İzmit, İstanbul ve Tekirdağ'a yerleşmeye başladılar. Kemah da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı da 17. yüzyıl başlarında bu isyanların etkisiyle yerlerini terk ettiler. (Şahin, 2022:219) Fakat devlet 1609 ve 1635'lerde yaptığı tehcirlerle, adı geçen yerlerdeki Ermenileri eski yerlerine geri gönderdi. 1635 yılındaki göç hareketinde Ermeniler

Erzincan, Kemah, Eğin ve Divriği dolaylarına nakledildi. (Konukçu, 2001:623) Bundan sonra 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelinceye kadar Kemah'ta çok önemli bir değişiklik meydana gelmedi.

2. 19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH KAZASININ İDARİ TAKSİMATI

1835 tarihli nüfus defterleri kayıtlarına göre Kemah kazası, idari açıdan Erzurum eyaletine, askerî açıdan ise idari bir merkez olmasından ve coğrafi yakınlığından dolayı Harput'a bağlıydı. Diğer taraftan Kemah kazası ve mali açıdan Maden-i Hümayun emanetine bağlı olduğu görülmektedir. (Gül, 2017a:128) 19. yüzyılın ilk yarısında 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile beraber idari alanda önemli reformlar gerçekleştirilmişti. Bu kapsamında Kemah, Kuruçay ve Kuzucan kazaları yeni oluşturulan Dersim sancağına bağlanması düşünülmüş, 4 Ağustos 1841 (H. 15 Ramazan 1265) tarihli mazbata ile Kemah, Gercanis ve Kuruçay kazalarının Dersim'e bağlanması kararlaştırılmıştı. (BOA. A.MKT.MVL/17/68) Bundan sonra 1861, (BOA. MVL/605-34) 1867 (BOA. A.MKT. /200-46; 225/15) tarihine ait kayıtlarda bu kazalar Dersim sancağına bağlı olarak gösterilmektedir. (Yılmazçelik, 2011:91-92; Karataş, 2020:364) Tanzimat fermanının ilanı ile başlayan idari reformlar çerçevesinde bir kaza merkezi olan Kemah 1867 vilayet nizamnamesinden sonra tekrar Erzurum eyaletine bağlı Erzincan sancağının bir kaza merkezi olarak kaldı. (BOA. MVL. 664/8; Şahin,2022:220)

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kemah bölgenin en büyük kazası idi. Hatta sancak merkezi olduğu sıralarda İliç, Kuruçay ve Gercanis bölgeleri Kemah'a bağlı idi. (Miroğlu, 1990:34) 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki nüfus artışı ve yeni vilayetler nizamnamesi yürürlüğe girince Kuruçay Kemah'tan ayrılmış, Gercanis ise Erzincan'a bağlanmıştı. Bu durum Kemah kazasına bağlı köy sayısını düşürmüştür. Bundan sonra günümüze kadar bu durumun değişmediğini salnamelerden anlıyoruz.

Nahiyelerin adedi Salnamelere göre 4 ile 8 arasında, köy sayıları ise 55 ile 75 arasında değişiyordu. Köy sayılarının değişmesi daha ziyade köylerin kaza merkezlerine yakınlık ve uzaklığına göre bazen de köy ahalisinin isteği üzerine başka bir kazaya bağlanma yoluyla oluyordu.

1899 Erzurum Vilâyet Salnamesine göre Ermenik nahiyesi, İhtik nahiyesi ve Kemarik nahiyesi olmak üzere üç nahiyeden ibaretti. (EVS., 1899, (H.1317):246) 19. yüzyıl Fransız araştırmacılarından Cuinet'e göre "Erzurum vilayet merkezine 214,5 km., Erzincan sancağına ise 55 km. mesafede, vilayeti Sivas'a bağlayan yol güzergâhı üzerinde hâlâ ticaret ve sanayi merkezi olarak varlığını sürdüren, 4 nahiyeye bölünmüş, 86 köyü ve 3.076 evden müteşekkil büyük bir kasaba idi." (Cuinet I, 1892:220) Şemseddin Sami'ye göre; "Kemah kazası Erzincan sancağının en güney ucunda olup kuzey-doğu yönünden Erzincan liva merkez kazasıyla, kuzey-doğu tarafından Kuruçay kazasıyla güney, güney-doğu ve batı taraflarından dahi Mamüratülaziz vilayetleriyle kuşatılmıştır, 7 nahiyeye ve 75 köyüne sahip olup, fahrî müdürlerle idare olunur." (Ş.Sami, 1314,(1892):3881)

Tablo 1. 1882 Salnamesine Göre Nahiyeye, Köy ve Hane Sayıları: (EVS. 1882 (H. 1299):23)

KEMAH KAZASI					
Esami-i Muavin	Esami-i Müdür	Daire	Hane	Kurâ (Köy)	Nahiyeye Merkezi
Salih Efendi	Mehmed Efendi	1	286	5	Devek
Neful Ağa	Güzel	2	231	6	Evşin
Toros Ağa	Mehmed Ağa	3	250	8	Bariksor
Halil Ağa	Şaban Ağa	4	322	8	Nezkib
Ömer Ağa	Ohanes Ağa	5	72	5	Pekeriç
Haçator Ağa	Şerif Ağa	6	245	10	Tonez
Kigork Ağa	Abbas Ağa	7	259	18	Birasnik
Y E K Ü N			1.660	60	

Vital Cuinet'e göre Kemah'ın nahiyeleri şöyleydi: Denk, Ochin, Bariksor, Nezkıp, Pabaridj, Toukiz, Brasnik, (Cuinet I, 1892:134) Köy sayısı ise 86, hane sayısı 3.076 idi. (Cuinet I, 1892:220)

Tablo 2. 19. yy. Sonları ile 20. yy. Başlarında Kemah'a Bağlı Nahiye ve Köylerin Eski ve Yeni İsimleri (Başbüyük,2004:78; Kındıgılı, 2015:16-17)

Nahiyeler	Köyler: Yeni adı (Eski adı)
“Kemah kaza merkezi:	<i>Akça (Uru), Ayranpınar (Marik), Boğaziçi (Vaslı), Çalgı, Dedek, Eskibağlar (Postu), Gölkaynak (Zoğa), Karadağ (Erkağan), Kemeryaka (Çinariç), Koçkar (Hudu), Kömür (Mamur), Mermerli (Herdif), Muratboynu (Urfat), Parmakkaya (Müşekrek), Tandırbaşı (Hezerik), Tanköy, Taşbulak (Sunguru), Tuzla (Timısı),</i>
Alpköy nahiyesi (Alpuşi):	<i>Akyünlü (Tıgıncar), Beşikli (Ardos), Çakırlar (Sızmut), Dereköy (Dereşoran), Doğanköy (Tortan), Esimli (Bırastık), Gökkaya (Garnı), İncedere (Dere Timıği), Kazankaya (İranus), Konuksever (Gamerik), Koruyolu (Tavginer), Küplü (Komik), Maksutuşağı, Mezra, Olukpınar (İzinsor), Sarıyazı (Meyvanlı), Sürekköy, Uluçınar (Hoğut), Yağca (Timıği), Yastıktepe (Perçenç),</i>
Bozoğlak nahiyesi (Yukarı İhtik):	<i>Çiğdemli (Nezgep), Dikyamaç (Korkop), Gediktepe (Bargisor), Gülbahçe (Site mi), Hakbilir (Pekeriç), Karaca (Cemolar), Kardere (Aşağı İhtik), Seringöze (Şökke),</i>
Doğanbeyli nahiyesi (Ermelik):	<i>Ağaçsaray (Pağnik), Akbudak (Hınzoru), Aktaş, Cevizlik (Liç), Çalıklar, Çamlıyayla (Minkar), Dedeoğlu (Salut), Dutlu (Çörencil), Elmalı, Ilgarlı (Poğginer), Kedek, Kerer, Kutluova (Salamat), Özdamar (Kiğari), Yardere (Hoperek),</i>
Oğuz nahiyesi (Hoğuz):	<i>Atma, Doruca (Hamuğu), Eriç (Ericcek), Kayabaşı (Terkiloh), Kırıkdere (Hani), Şahintepe (Avşen), Yahşılar (Babu), Yücebelen (Üskübürt)”</i>

Kazanın idari yapısına gelince; bu konu ile ilgili bilgiyi salnamelerde bulabiliyoruz. Buna göre kazalar kaymakam ve buna bağlı İdare Meclisi üyeleri olan; naip, mal müdürü, müftü, tahrirat kâtibi ve bunlara ek olarak seçilmiş üç ya da beş azanın katılımı ile toplanarak idare ediliyordu. Deavi meclisi ve menfaat sandığı diğer idari birimleri oluşturuyordu. (Karabulut, 2020:380)

1870-1900 yılları arasında yayımlanan 15 adet Erzurum Vilayet Salnamesinin Erzincan sancağı bölümünde kazalarla ilgili bilgi verilirken tamamında ilk sırada Kemah'a yer verilmiş ve yukarıda saydığımız memuriyetlerde hangi şahısların görev yaptıkları isim ve unvanlarıyla listelenmişti. Bir örnek olması açısından 1882 (H.1299) tarihli salnamedeki Kemah'ı yönetenler şunlardı:

“Kaymakam: Galip Efendi, Naip: Ahmet Hilmi Efendi, Mal Müdürü: Osman Efendi, Sandık Emni: Tahir Efendi, Müftü: Mehmet Arif Efendi. Kaza İdare Meclisi üyeleri: Reis: Kaymakam, asıl üyeler (Aza-yı Tabiyye): Naib, Müftü ve Mal Müdürü, Seçilmiş üyeler (Aza-yı Müntahaba): Osman Ağa, Mustafa Ağa, Evesyab Ağa, Nikola Ağa. Bidayet Mahkemesi: Reis: Naib Efendi, Üyeler: Ethem Efendi, Ohannes Efendi. Başkâtip: Ethem Efendi, Müstandık (Sorgu Hâkimi) Muavini: Hacı Ahmet Efendi, İkinci Kâtip: Mehmet Efendi, İcra Mübaşiri: Mehmet Şerif Ağa, Mehmet Ali Ağa. Belediye Meclisi: Reis: Bekir Bey, Meclis üyeleri: İsmail Efendi, Ömer Ağa, Kiğork Ağa, Agop Ağa, Kâtip: Mustafa Efendi. Rüştîye mektebi (orta dereceli okul): Muallim-i Evvel (Baş Öğretmen): Mahmut Efendi, Muallim-i Sani (İkinci Öğretmen): Mehmet Hamdi Efendi, Salis Muallim (Üçüncü Öğretmen): Bekir Efendi, Rik'a (Yazı) Muallimi: Ethem Efendi. Aşar İdaresi: Memur: Galip Bey, Başkâtip: Abdullah Efendi, Ambar Memuru: Hüseyin Efendi. Menfaat Sandığı Vekilleri: Yakob Ağa, Hasan Ağa, Astor Ağa, Nikola Ağa. Vukuat Kâtibi: Süleyman Efendi, Tapu Kâtibi: Mehmed Hamdi Efendi, Tedkik Yoklama Kâtibi: Ahmet Hamdi Efendi.” (EVS. 1882 (H. 1299):125)

6.468 7.393 13.861 1.483 1.671 3.154 17.015

Tablo 6. 1882 Salnamesine Göre Kemah'taki Nahiyelerinin Nüfusu. (EVS., 1882 (H.1299):129)

KEMAH KAZASI NAHİYELERİ NÜFUS İSTATİSTİĞİ								
Esami-i Muavin	Esami-i Müdür	Daire	Hane	Kurâ (Köyler)	Nahiye Merkezi	Nüfus-u Zükûr		İcmâl Nüfus
						Gayr-i Müsim	Müslim	
Salih Efendi	Mehmed Efendi	1	286	5	Devek	---	1.180	1.180
Neful Ağa	Güzel	2	231	6	Evşin	215	756	971
Toros Ağa	Mehmed Ağa	3	250	8	Bariksor	117	851	961
Halil Ağa	Şaban Ağa	4	322	8	Nezkib	---	927	927
Ömer Ağa	Ohanes Ağa	5	72	5	Pekeriç	1.118	229	1.246
Haçator Ağa	Şerif Ağa	6	245	10	Tonez	513	679	1.192
Kigork Ağa	Abbas Ağa	7	259	18	Bırasnik	7	967	974
Y E K Ü N			1.660	60		1.969	5.599	7.568

Tablo 7. 1894-1897 Salnamelerinde Kemah'ın Nüfusu. (EVS., 1894 (H.1312):266-267;1897 (H.1315):290-291)

Kaza	Aded-i Kurâ ve Mahalat	Aded-i Nevâhi	Aded-i Hâne	Protestan		Ermeni		İslâm		İcmâl
				Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	
				(Erkek)	(Kadın)	(Erkek)	(Kadın)	(Erkek)	(Kadın)	
Kemah	75	7	3.195	72	72	2.348	2.123	7.658	7.422	19.715

Tablo 8. 1899 Salnamesinde Kemah'ın Nüfus Dağılımı. (EVS.,1899 (H.1317):320-321)

Kaza	Aded-i Kurâ ve Mahalat	Aded-i Kurâ	Aded-i Hâne	Ermeni		Rum		İslâm		İcmâl
				Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	
				Kemah	74	17	2.480	2.182	2.184	

Şemseddin Sami'ye göre "...Kemah, 7 nahiye ve 75 karyeyi (köy) havi olup 18.872 ahalisi vardır ki bunun 14.547 si Müslim, 3.503'ü Ermeni, 189'u Katolik ve 633'ü Protestan'dır" (Ş.Sami, 1896:3881)

Düyun-u Umumiye adına araştırma yapan Fransız Vital Cuinet Kemah kazasının nüfusunu "Müslümanlar 14.557, Gregoryen Ermeniler: 3.503, Protestan Ermeniler: 189 ve Ortodoks Rumlar: 633 kişi olmak üzere toplam nüfusu 18.872 kişi olarak göstermiştir."(Cuinet I, 1892:220)

"Cumhuriyet öncesine ait Kemah kazasına ait son nüfus verilerine dair kayıt ise 1917 sayım sonuçlarıdır. İttihat Terakki yönetiminin yaptırdığı bu sayımında nüfus, etnik ve dini farklılıklarına göre sayılmıştır.

Bu sayım sonuçları icmal şeklindedir. Bu sayımda Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetleri ve bağlı olan kazalarda nüfus sayımı yapılmıştır. Dâhiliye Nezareti tarafından valiliklere gönderilen gizli şifreler ile yukarıda belirtilen bölgelerdeki Müslim ve Gayr-i Müslim unsurların miktarları ve birbirlerine oranlarının tespit edilerek bildirilmesi istenmiştir. Müslümanlar ilk defa alt gruplara göre, Gayr-i Müslimler ise etnik-mezhep esasına göre kaydedilmiştir. Tutulan kayıtlarda Türk unsuru (ت) harfi, Kürtler (ك) harfi, Ermeniler (ا) harfi, Süryani, Protestan, Katolik, Keldani gibi diğer Gayri Müslim zümreler de (ص) harfi ile rumuzlandırılmıştır.” Buna göre;

Tablo 9. 1917 yılı itibarıyla Kemah Kazasının Nüfusu. (Gül, 2017b:59)

Yerleşim Yeri	Türk	Kürt	Ermeni	Yahudi	Rum	Diğer Gayr- i Müslimler
Kemah	17.100	3.400	2.500	_	560	100

I. Dünya savaşının sonlarına doğru yapılmış olan bu sayım Osmanlı İmparatorluğu'nun son nüfus sayımıdır. Buna göre Kemah'ta neredeyse Ermeni nüfusunun yarısından fazlası 1915 tehcir olayında yerlerinde kalmış gözüküyor. Daha sonra bu Ermeni nüfusunu akıbeti konumun dışında olduğundan ayrı bir araştırmaya değer bir konudur.

4. 19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH'TA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

19. yüzyıl sonlarında Erzincan sancağına bağlı kazalar içerisinde en gelişmiş ve köklü bir geçmişi olan Kemah kazası eğitim öğretim ve okul sayısı bakımından da diğer kazalara göre hatırı sayılır bir seviyede idi. Salnamelere göre 1871-1900 yılları arasında bu kazada 3 medrese, 1 mülki rüştiye, 20 ile 45 arasında sayıları değişen Müslüman sıbyan mektebi ve 7 ile 11 arasında Gayri Müslim sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Cuinet'e göre yüzyılın sonlarında Kemah'ta Müslümanlara ait 3 medrese, 1 rüştiye ve 21 ilkokul; Ermenilere ait 8 ve Ortodoks Rumlara ait 1 adet okul olmak üzere toplam 34 eğitim kurumu bulunmaktaydı. (Cuinet I, 1892:221) Şemseddin Sami'ye göre ise 3 medrese, 1 rüştiye ve 40 sıbyan mektebi bulunmaktaydı. (Ş.Sami, 1896:3881)

4.1. Sıbyan Mektepleri (İlkokul)

1871 salnamesine göre Kemah'taki sıbyan mektebi sayısı ise 7'si Hristiyanlara, 41 Müslümanlara ait olmak üzere toplam 48 adet idi. (EVS. 1871(H.1288):152) 1875 salnamesinde ise 8'si Hristiyanlara, 40 Müslümanlara ait olmak üzere 48 adet idi. (EVS., 1875 (H.1292:151). Adını bildiğimiz tek Müslüman sıbyan mektebi Cemaliye Vakfı'na ait sıbyan mektebidir. (İçli, 2020:323)

4.2. İptidai Mektepleri (İlk okul)

19. yüzyılın sonlarında Maarif Nezaretine bağlı modern anlayışta (usul-ü cedit) eğitim veren iptidai mekteplerin sayısı artmaya başladı. 1899 Salnamesine göre Kemah'ta bir iptidai mektebi vardı. (EVS.,1899 (H.1317):228) 1900 (1318) salnamesine göre bu sayı dörde çıkmıştır. (EVS., 1900 (H.1318):368) Maarif Nezareti eğitimde yeniden teşkilatlanmaya giderek 8 Kasım 1896 (R.27 Teşrinievvel 1312) tarihinde Erzurum'dan vilayet dâhilinde açılacak iptidai mekteplerinin mahalleri hakkında bilgi talep etmiştir. Erzurum vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne 30 Haziran 1897 (R. 18 Haziran 1313) tarihinde çekilen telgrafta Erzincan'a bağlı olan on beş merkezde iptidai mektep açılması gerektiği belirtilmiştir. Bunlar arasında Kemah'ta Ermenek (Doğanbeyli), İhtik (Bozoğlak) ve Kamarik (Konuksever) nahiyelerinde de iptidai mekteplerinin açılması istenmiştir. (BOA. MF. MKT 365/ 51) Kemah'ta açılan ve ismi tespit edilen iptidai mektepleri şunlardır:

“1. Kemah İptidai Mektebi; Kemah'ın Taşpınar Mahallesi'nde 1896'da halkın maddi yardımı ile açılmıştır. 1897'de muallimi Tahir Efendi'dir. Aynı sene talebe adedi 65'tir. 1899'da muallimi Mehmet Efendi ve talebe adedi 37'dir. 1899'da ise Mekteb-i İptida Muallimi Mehmed Efendi ve Talebe Sayısı: 27 idi.” (EVS., 1899(H.1317):246) “1900'da muallim Hafız Osman Efendi'nin 42 talebesi vardır. 1901'de Mekteb-i İptidai Muallim-i Mehmed Efendi, talebe sayısı 37 idi.

2. Cemaliye İptidai Mektebi; Mektebin muallimi 1899 yılında Mehmet Efendi'dir. Aynı yıl talebe adedi 27'dir.

3. İhtik (Bozoğlak) İptidai Mektebi; Maarif Nezareti'nin 1896'da maarifte yeniden teşkilatlanmaya giderek Erzurum Vilayeti'nde açmayı kararlaştırdığı iptidai mekteplerindedir. Mektep açıldıktan sonra muallimliğe Hakkızade Hafız Kasım Efendi tayin edilmiştir." (İçli, 2013:151; Yavuz, 2020a:425-426)

4.3. Rüştîye Mektepleri (Orta dereceli okul)

Rüştîyelere gelince; Kemah kazasına bir Rüştîye açılması için birkaç defa müracaatta bulunmuş binasının ahali tarafından yapılması halinde açılabilceği şeklinde olumlu cevap alınınca Kemah kazası hanedanından (İleri gelen, zengin, itibarlı) Mehmed Şevket Bey tarafından bina inşa ve ikmal edilmişti. 10. Eylül. 1865 (H. 18. Rebüylevvel. 1282) tarihinde rüştîye mektebi için bölgenin ulemasından Mehmed Hamdi Efendi 400 kuruş maaşla bir iki sene içerisinde bölgeden muallim-i evvel (baş öğretmen) tayin edilinceye kadar, baş öğretmen olarak vazifelendirildi ve ayrıca bölgeden münasip birinin de bevvab (kapıcı, hademe, hizmetli) olarak vazifelendirilmesi, ayrıca muallim-i sani (ikinci öğretmen) olarak ta birisinin tayini talep edildi. (BOA. İ.MVL. / 536 – 24110) 31 Temmuz 1865 (H.7 Rebiyülevvel 1282) tarihinde ayrıca, mahallince mektep için gerekli olan kitap ve risalelerin de gönderilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti'nce Sadarete bildirilen bu talepler, Meclis-i Vala'nın da uygun görmesi üzerine, 12 Ağustos 1865 (H.19 Rebiyülevvel 1282) tarihli iradeyle onaylanmıştır. (Yıldız, 2020:311) Böylece mektebin ilk çekirdek kadrosu oluşturulmuştur.

1870 salnamesinde Kemah rüştîye mektebinde muallim-i sâni Mahmut Efendi idaresinde 39 talebeye eğitim veriliyordu. (EVS., 1870(H.1287):121) 1871 salnamesinde Kemah rüştîye mektebinde muallim-i sâni Mehmed Hamdi Efendi idaresinde 35 talebeye eğitim veriliyordu. (EVS., 1871(H.1288):134) 1872 Salnamesinde ise aynı muallimin idaresinde talebe sayısı 47 olarak gösterilmiştir. (EVS. 1872(H.1289):134) 1873 Salnamesinde Kemah Rüştîye Mektebinde: Muallim-i evvel Mahmud Efendi ile Mubassıran (Okullarda öğrencilerin durumu ile ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli kimse) Abdulaziz idaresinde 63 talebeye eğitim veriliyordu. (EVS., 1873(H.1290):128) 1875 salnamesine göre Kemah rüştîye mektebinde Muallim-i Evvel Mahmud Efendi, Muallim-i Sâni Mehmed Hamdi Efendi ve Mubassıran Abdülaziz Efendi idaresinde 21 talebeye eğitim veriliyordu. (EVS., 1875(H.1292):132) 1876 Salnamesinde ise aynı görevlilerle beraber talebe sayısı 61 olarak gösterilmiştir. (EVS., 1876(H.1293):134) 1886 senesinde 3 muallimin görev yaptığı Kemah'taki Erkek Rüştîyesinde 73 talebe eğitim görmekteydi. Bu mektepte 1892 yılında 4 muallim 69 talebeyi eğitiyordu. (Çetin, 2016:195-199) 1894 salnamesinde Muallim-i Evvel Hüseyin Efendi, rik'a yazısı muallimi Mahmud Efendi, bevvab Mustafa Ağa, Muallim-i Sanî Hakkı Efendi, sülüs yazısı muallimi Hafız Bekir Efendi, 69 talebeyi eğitmekteydi. (EVS., 1892(H.1310):174) 1899 salnamesinde Kemah Rüştîyesinde; Muallim-i Evvel Ahmed Hilmi Efendi, Muallim-i Sanî Hakkı Efendi, Muallim-i Sâlis Mehmed Fevzi Efendi, Rik'a Muallimi Hafız Şakir Efendi ve Bevvab Mustafa Ağa vazife yapmaktaydı. Talebe sayısı ise 85 kişiydi. (EVS., 1899(H.1317):246) 1900 salnamesinde; Rüştîyede Muallim-i Evvel Ahmed Hilmi Efendi, Muallim-i Sani Hakkı Efendi, Muallim-i Salis Mehmed Fevzi Efendi, Rik'a Muallim-i Hafız Şakir Efendi, Bevvab Mustafa Ağa'nın vazifesinde 85 talebeye eğitim verilmekteydi. (EVS.,1900(H.1318):357)

Ayrıca eğitim öğretim işlerini takip etmek maksadıyla kazalara maarif komisyonları kurulması kararlaştırılmış ve 1900 (H.1318) yılında da Kemah'ta bir maarif komisyonu da kurulmuştur. Komisyon reisi kaymakam, azaları; Rüştîye Mektebinin muallim-i evveli Hafız Hulusi Efendi ve Bekir Efendi'dir. (EVS., 1900 (H.1318):357)

4.4. Misyoner Mektepleri (Yabancı okullar)

1856'da ilân edilen Islahat Fermanından sonra Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde -özellikle Ermenileri isyana hazırlamak maksadıyla- Amerika ve İngiltere destekli Protestan misyoner mektepleri açılmaya başladı. 1901 (H.1319) tarihinde Erzurum valiliğinden Şura-yı Devlet'e gönderilen tahriratta ruhsatlı olarak misyonerlere ait okulların sayıları bildirilmişti. Buna göre Kemah'ta 2 adet misyoner mektebinin bulunduğu bildirilmişti. (Karataş, 2020:236) Ancak bu okulların görevli kadrosuna ve

öğrencilerin etnik kökenine ve sayılarına ulaşamadık. Bu Misyonerler, ayaklanmaların çıkmasında önemli rol oynamaktaydılar. Nitekim, ayaklanmaların çıkmasından evvel vilâyetlerden Babiâli'ye gelen raporlarda, bu misyonerlerin faaliyetlerinden geniş şekilde söz ediliyordu. (Küçük, 1984:100; Tozlu, 1991:72; Koçabaşoğlu, 1989) Nitekim, 1888 (H. 1305) tarihinde Kemah'taki Protestan misyoner mektebi muallimleri halkı tahrik etmek maksadıyla yasaklanmış yayın ve evraklarla yakalanmış ve haklarında kanuni işlem yapılması istenmişti. (BOA. DH.MKT. / 1509 – 111 ve DH.MKT. / 1512 – 67)

4.5. Medreseler

Selçuklulardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Kemah, Osmanlılar zamanında da bu önemini muhafaza etmesinden dolayı burada birkaç tane medrese faaliyet göstermişti. 19. yüzyılın sonlarındaki mevcut olan medreseler şunlardır:

“1. Cami-i Kebir Medresesi: 15. yüzyılın 2. yarısında Kemah'ta ve Erzincan'da idarecilik yapmış olan Gülabi Bey tarafından inşa edilmiştir. Adını içinde bulunduğu külliyyeden almaktadır. 1898-1903 yılları arasında müderrisi Mehmet Fevzi Efendi'dir.

2. Kemaliye Medresesi: Kemah'ın Kaban Dibi Mahallesi'nde Gazi İftiharuddin tarafından inşa edilmiştir. 1898-1903 yılları arasındaki müderrisi Hacı İbrahim Efendi'dir.

3. Cemaleddin Medresesi: Bu medrese ile ilgili elimizdeki tek delil vakfın muhasebesinin yapıldığı bir vakıf defteridir. Buna göre; 1848-1850 yılları arası mütevellî hizmetlerini Mehmet Şakir ve Yakup isimli kişiler yürütmüşlerdir. “(İçli, 2013:152-153)

4. Cemaliye Medresesi: “Kemah'ın en eski medresesidir. Medrese, sıbyan mektebi ve bunlara ait olan vakıf 16. yüzyıldan kalmaz. Medresenin evkafı 16. yüzyılda Kemah'taki 20 kilelik 3 kut'a zemin (yıllık hâsılı 832 akçe); Tanasur Deresi'nde Mirza Şems tarafından vakfedilmiş olan 3 kilelik bir bağ (yıllık hâsılı 300 akçe), Kemah Geçidi yakınındaki bir değirmen ile (yıllık hâsılı 500 akçe), Tanasur Vadisi'nde bulunan bir adet değirmen (yıllık geliri 500 akçe) ve Orta-il nahiyesine tâbi Uri-i süflâ (Aşağı Uri) köyünün Padişah tarafından vakfedilen 1/3 malikâne hissesinden (yıllık hâsılı 1830 akçe) ibaretti. Evkafının senelik varidatı 3.963 akçe olup, bunun yevmi 10 akçesi tedris, 1 akçesi de talebe masraflarına sarf edilmekte idi.” (Miroğlu, 1990:144) “Vakfın 1867 yılına ait gelirleri şu yerlerden gelmektedir: Ori, Kamarik (Konuksever), Alpuşu (Alpköy), Çınariç (Kemeryaka), Maksuduşağı köyleri ile Umuri, Kelam Yakup ve Kelamus köyünün mezarası ve kasaba merkezi.” (İçli, 2013: 153-154)

4.6. Kütüphaneler

Kemah'ta adı geçen tek kütüphane Gülabibey Kütüphanesidir;” Bu kütüphane Kemah'taki Cami-i Kebir'in yanında kurulmuştur. Banisi Gülabi Bey'dir. Tesis tarihi meçhuldür. Kütüphanede 1900'lü yıllarda 100 tane kitap mevcuttur.” (İçli, 2020:327) “Bundan başka Kemah ileri gelenlerinden mutasarrıflık valilik ve mebusluk yapan Mehmed Sabit Sağıroğlu'na ait Kemah'taki özel kütüphanesinde yaklaşık 2.000 cilt kitap olup, bu kitapların çoğu Birinci Dünya Savaşı sırasında zayı olmuştur.” (Yavuz, 2020b:256-257)

Sonuç olarak sıbyan mektepleri ve medreseler incelediğimiz 19. yüzyıl öncesinden kalan geleneksel eğitim kurumları olarak faaliyetlerini devam ettirmesine rağmen ihtiyaçlara cevap veremediği bir gerçektir. Bundan dolayıdır ki ülke genelinde çağın ihtiyaçlarına göre eğitimde modernleşme çalışmaları yapılırken köklü bir geçmişe sahip olan Kemah'ta ihmal edilmemiş, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi sıkıntılarla dış müdahalelerle boğuştuğu 19. yüzyılda iptidaî ve Rüştîye mektepleri gibi yeni öğretim kurumlarına kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında geleneksel eğitim kurumları da dışlanmamış ve vazifelerine devam etmişlerdir. Gayri Müslim mektepleri de Osmanlı Devleti'nin kendine tanıdığı özgürlük içinde eğitim ve öğretime devam ederken Tanzimat ve Islahat fermanlarının bir sonucu olarak misyonerlerin faaliyetleri eğitim üzerinde de görülmüş ve Kemah'ta iki tane misyoner mektebi Birinci Dünya Savaşı'na kadar faaliyet göstermiştir.

5. 19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH'TA ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME

5.1. Ulaştırma

Osmanlı Hükümeti yolların tamiri ve yenilerinin yapılması konusundaki ciddi çalışmalarını 1856 Islahat fermanının ilanından sonra gündemine almıştı. Bu konuda gelen talepler doğrultusunda 1869'da bir nizamname hazırlamıştı. 19. yüzyıl Erzurum Meşhur valilerinden Nazım Paşa, bayındırlık, güvenlik...

vb. konularda aktif faaliyet göstermişti. Bu vali zamanında Erzurum vilayeti yollarında bakım onarımın yanında yeni yollar da açılırken Erzincan, Kemah, Eğin yolunun tamiri de gündeme alınmıştı. (BOA. A. MKT. MHM. / 288-92)

Osmanlı kayıtlarında Trabzon-Diyarbakır Caddesi şeklinde adlandırılan yol, Kemah kazası içerisinde bir vadi boyunca geçmekteydi. Cuinet, Kemah'ı Erzincan sancağına bağlayan kara yolunun Fırat nehri boyunca uzanan yaklaşık 55 km. çok virajlı olduğunu kaydetmiştir. (Cuinet I, 1892:220) Bu transit yol haberleşme, güvenlik, ulaşım ve ticaret açısından çok önemli idi. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Kemah ve havalisinde de yol yapımı çalışmalarına hız verilmiştir. Buradaki çalışma planı, Kemah kazasına yeni şose inşası ve mevcut yolun ıslahı şeklinde olmuştur. Yeni yolun inşası sırasında kâgir ve odun köprülerin yapımına da şahit olmaktayız. (Gül, 2017a:127) 30. Aralık. 1863 (H. 19. Recep. 1280) tarihli bir belgede: “*Erzincan Hanedanından İzzetlü Hürrem Bey ve Hacı Ali ve Rauf Beyler ve Erzincan Mutasarrıfı Saadetlü Arslan Bey ve Mutasarrıflık heyetinin memurlarıyla bazı civar kazalar müdüranı ve Dersim mutasarrıfı, Harput valisi tarafından yol inşasına yardım için 23 kişilik taşçı ve duvarcı ustası gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Çünkü. Erzincan Harput arasındaki köprü yapılırsa 60 saatlik yol, 30 saate düşeceği hesap edilmişti.*” (BOA. A.MKT.MHM. /288-92) Ancak yapılan bu planlamanın icra edilmesi devletin kısıtlı imkanları sebebiyle yaklaşık 20 yıl sürmüş ve yüzyılın sonundaki Ermeni isyanları ve dış müdahaleler sebebiyle 1900'lü yıllara kadar yapım ve onarım devam etmişti.

Sultan Abdülhamid devrinde yapılan imar faaliyetleri arasında en dikkat çekici olanı ulaştırma ve haberleşme alanında yapılan modernleşme çabalarıydı. 1880'li yıllarda yukarıda bahsedilen yolların inşasına hız verilmiş ayrıca 1879 yılında Said Paşa'nın sadrazamlığı zamanında yolun geçeceği güzergâhtaki halkın yol yapımında çalışması ya da bedelini ödemesi mecburiyeti getirilmesi yol yapımını hızlandırmıştı. (Biol, 2009:105) Bu sayede 1903 yılında Erzincan-Kemah yolunda 430 metre toprak düzenlenmesi yapılmış, (BOA. Y.MTV.248/45; Karataş, 2010:148) 1904'lerde bu yol üzerinde 18.966 işçi ile 962 metre şose ve 3.783 metre toprak düzeltimi yapılmış ve 887 metre toprak yol da tamir edilmişti. (BOA. Y.PRK.UM. 68/111; Karataş, 2010:150) Ancak bu çalışmalar yürütülürken yol inşasında çalışmak istemeyenler de olmuştu. Mesela; 9. Temmuz 1889 (H. 12 Zilhicce. 1306) tarihinde yol inşası için sevk edilmeleri kararlaştırılan Kemah medrese talebeleri Babıali'ye telgraf çekerek bu işten istisna edilmelerini istemişler ve bu istekleri kabul edilmişti. (BOA. DH.MKT. / 1636 – 58)

1. Şubat. 1899 (H. 20. Ramazan. 1319) tarihli belgede Kemah ile Zara arasına açılması düşünülen yolun plân ve krokisi yaptırılmış, (BOA. PLK. p. 1430) ancak bu yolun akıbeti hakkında arşivde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bugüne kadar -herhalde ekonomik ve işlek olmadığından- bu yol hala genişletilmemiş ve plânlama aşamasında kalmıştır. 16. Eylül. 1901 (H. 2. Cemaziyühür. 1319) tarihli belgede ise Arapkir, Divriği, Sivas, Kemah ve Eğin yolları üzerine yapılacak köprüler haritada gösterilmiştir. (BOA. HRT. h. 1813) Bundan başka Fırat nehrinin nehir taşımacılığına uygun olan Kemah'tan aşağı olan yerinde kelek işletilerek muhtelif mal, eşya ve hububat nakliyesi yapılmakta olduğu vilayet salnamelerinde bahsedilmektedir. (EVS.,1887:275; 1892:182; 1894:238; 1897: 232; 1899:259; 1900:370,375)

5.2. Haberleşme

19. yüzyılda haberleşme alanında en mühim gelişme hiç şüphesiz telgrafın icadı ve telgraf hatlarının döşenmesiyle haber ve bilgi akışının hızlanmasıydı. Osmanlı Devleti bu alanda Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalmamış telgrafın icadından itibaren bu teknolojiyi kullanan ilk ülkelerden biri olmuştur. Osmanlı'da ilk telgraf hatları Kırım savaşı sırasında çekilmişti. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti, kendi planları çerçevesinde ve halkın desteğiyle büyük bir telgraf hattı çekme seferberliğini başlattı. Bu sayede ülke içindeki merkezleri birbirine ve İstanbul'a bağlamaya başladı. (Yazıcı, 1989:344-345)

1882 yılında Kemah, Eğin, Arapkir kazaları yoluyla Erzincan'dan Harput'a bir telgraf hattının yapımı planlandı. Adı geçen bölge, aşiretlerin sürekli baskınları sebebi ile asayiş ve güvenlik açısından en kritik yerlerden biriydi. Bu açıdan konu daha çok askeriyeyle ilgilendiriyordu. Bu bakımdan 4. Orduyu Hümayun Müşiriyeti'nden alınan bilgiye göre bu hattın tamamlanabilmesi için ne kadar masrafı olacağı tespit edilip iradesinin alınabilmesi için Padişaha arz edilmişti. Buna göre; makineler nakliye ve gümrük masrafları 35.973 frank, direklerin dikilmesi masrafı: 33.600 kuruş, Kemah, Eğin, Arapkir ve Çemişgezek kazaları merkezlerinde yapılacak postanelerde çalışacak her bir memur için 600 er kuruş ve ayrıca 150 şer kuruşla birer muvassıl-ı muharrerat (posta, telgraf dağıtıcısı) ve Erzincan ile Harput merkezlerinin büyüklüğü sebebiyle 500 er yüz kuruşla acilen 3 memur tayini ve hattın muhafazası için 300 er kuruşla 10 nefer çavuş ve 500 kuruşla da bir nefer başçavuş istihdamı icap edeceğinden ve adı geçen masraflar ve maaşlar için 1297 (1881-1882) bütçesinde karşılığı olmadığından, 1298 (1882-1883) bütçesinden karşılanması için 1. Nisan. 1882 (H.12.Cemaziyelevvel.1299- R. 20. Mart. 1298) tarihinde iradesi çıkarılmış ve Maliye Nezaretine gereken talimat verilmişti. (BOA. İ. ŞD. / 58 – 3307) Cuinet'e göre bu tarihlerde 1 lira, 23 Frank değerinde idi. (Cuinet III, 1894:408)

Daha sonra 25. Aralık 1883 (R. 13. Kânunuevvel. 1299) tarihli belgede Şura-yı Devlet'te bu iş için gerekenin yapılması kararlaştırılmıştı. Alınan kararda halkın yoğun talepleri de dikkate alınarak Erzincan'dan Kemah, Eğin ve Arapkir yoluyla Harput'a bir telgraf hattı döşenmesi hakkında çıkan İrade-i Seniyye mucibince direkler ve telgrafhaneler bölge halkı tarafından, tel ve diğer alet ve edevatın devlet tarafından karşılanması, sevk ve inşa işleri ve organizasyonu ise 4. Ordu tarafından icra edilmesi kararlaştırılmıştı. (BOA. ŞD. / 2470 – 13-3)

İradesinin alınıp gerekli talimatların verilmesiyle hızlı bir şekilde çalışmalar başlamıştı. Bu hizmete halkın yoğun talepleri neticesinde karar verildiğinden telgrafhane binaları ve direklerin tüm masrafları bölge halkı tarafından karşılanmıştı. Bu inşaat devam ederken hattın Kuruçay ve Keban'dan geçirilmesi için yoğun talep olmuştu. Buraların da bina ve direkleri bölge halkı tarafından karşılanacağı bildirilmiş ve bunun için fazladan 70 km. için 11. 072 Frank ve diğer memur ve çavuşlar için ise aylık 2.860 kuruş masraf gerekeceği tespit edilmiş, ancak bunun da karşılığı olmadığından masrafların biraz düşürülerek Hazine-i Celile'den karşılanmasına 20. Eylül. 1883 (H. 18. Zilkade. 1300, R. 8. Eylül. 1299) tarihli irade ile karar verilmişti. (BOA. ŞD. / 2470 – 13-5)

Görüldüğü üzere devletin ekonomik ve siyasi sıkıntılarının had safhaya doğru gittiği bir dönemde bölge ihmal edilmemiş modernleşmenin gereği olan ulaşım ve haberleşmeye gereken önem verilmişti. Bilhassa aşiret baskınlarının ve Ermeni olaylarının arttığı dönemde bu yapılan yatırımların büyük çapta faydaları görülmüş daha erken haber alınmış ve olaylara daha hızlı müdahale edilebilmiştir.

6. 19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH'TA EKONOMİ, SANAYİ VE MADENCİLİK

6.1. Genel Ekonomik Durum ve Bunu Etkileyen Sebepler

Kemah eski çağlardan beri savunmaya elverişli kalesi ve önemli bir stratejik noktada bulunması sebebiyle, bilhassa orta ve yeniçağlarda bölgenin en önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştu. Daha sonraki yüzyıllarda bu önemini bir müddet daha sürdürmüştü. Kemah, Erzurum'u Sivas'a bağlayan eski ana yol güzergâhında bulunmasının ticari ve ekonomik avantajlarından istifade etmişti. 19. yüzyıl sonlarında aşiretlerin baskınları, Ermeni isyanları gibi asayiş sorunları, kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi gelişmeler bölge genelinde olduğu gibi Kemah'ta da etkili olmuştu. Bütün bunlara rağmen yüzyılın sonlarında Erzincan sancağına bağlı kazalar arasında Cuinet'in de ifadesiyle; oldukça önemli ve hâlâ ticaret ve sanayi merkezi olarak varlığını sürdürmekteydi. (Cuinet I.,1892:220)

Salnamelerde Kemah'ın ekonomik durumu kısaca aktarılmıştı, Buna göre; ekimi yapılan ürünler ve halkın başlıca geçim kaynakları şöyleydi: “*hınta (buğday), şâir (arpa), darı, fasulye, bamya, yer alması, kavun, karpuz, çiriş, şalgam, lahana, pancar, domates, kabak, ceviz, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, tut, zerdali, şeftali ve erik çeşitlerinin üretimim yapılmaktaydı. Ayrıca kilim, seccade, keçe,*

eldiven, çorap ve şal gibi eşyalar da Kemah merkez ve köylerinde dokunmakta ve çevre kaza ve sancaklara gönderilerek pazarlanmaktaydı." (EVS, 1873 (H.1290):168; 1892 (H.1310): 179)

Kemah ahalişi bilhassa günümüzde olduğu gibi ticari kabiliyetleri yüksek insanlardı. 1892 salnamesine göre Kemah'ta "217 dükkân ve mağaza, 34 değirmen, 10 bezirhane, 5 han, 3 fırın, 1 telgrafhane ve 1 adet hamam bulunuyordu." (EVS. 1897 (H.1315):228) 20. yüzyıl başları hakkında bilgi veren Ali Kemali'ye göre "Ahali zeki ve çalışkandır. Ticarete istidatları ziyade olduğu, hatta Erzincan'da en mühim ticaret evlerini bunlar işlettiği için, bu havalinin Kayserilileri unvanını almışlardır." (Ali Kemali, 1932:330-332; Türk, 2020:269)

Erzurum'u Sivas'a bağlayan yol ticari faaliyetleri üzerinde olumlu etkisi olduğu gibi ayrıca, yukarıda bahsedildiği üzere Fırat nehrinin de taşımacılıkta kullanılması Eğin ve bazı yakın mahallere zahire vs.nin nehir yoluyla nakledildiği kaydedilmiştir.

6.2. Kuraklığa Bağlı Kıtlığın Bölge Üzerindeki Etkisi

Halkın iktisadi durumunu etkileyen önemli meselelerden biri de 19. yüzyıl sonlarında meydana gelen kuraklığa bağlı kıtlıklardı. Mesela; 1882 yılında Erzincan, Refahiye, İliç ve Kemah'ta kuraklığa bağlı meydana gelen kıtlıkta, zahire sıkıntısı çekilmişti. (BOA. Y. PRK. AZJ. 8/87) 1892'lerden 1906'lara kadar aralıklarla meydana gelen kuraklık ve kıtlık Kemah boğazı boyunca uzanan vadinin her iki kenarındaki köylerde, İspir, Bayezid, Karaköse, Diyadin, Eleşkirt nahiye ve bağlı köylerinde, Erzincan ve köylerinde, Hınıs, Refahiye, Pülümür, Narman, Tercan kazası ve bağlı köyleri ile Bayburt, Kelkit ve Şiran havalisinde şiddetli şekilde hissedilmişti. (Gül, 2009a:147) 1908 senesi Eylül ayında Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay ve Pülümür kazalarında hasat zamanının geçmiş olmasına rağmen açlığın görüldüğü ve bundan dolayı bu yerlerde otuz iki kişinin açlık yüzünden öldüğü, acilen bu kaza ve köylere yardım yapılması istenmiştir. Bu kıtlık senelerinde devlet çevredeki kazalara tohumluk ve yemeklik hububat göndermişti. Bu arada 1908 senesinde Kemah kazasında 15.000 hane halkına 25.600 şinik buğday Kuruçay kazası halkına 20.000 şinik buğday, Pülümür kazası halkına 40.000 şinik buğday dağıtılmıştı. (Gül, 2009a:147-149)

1893 yılı haziran ayında Kemah ve Eğin Kazalarına bağlı birçok köyün ileri gelenleri müştereken İstanbul'a telgraf çekerek ahalinin elinde bulunan arazilerinin ekip biçmeye çok müsait olmadığı ve kıtlıktan dolayı fiyatların aşırı şekilde yükseldiği bundan dolayı perişan bir vaziyette bulduklarından bahisle bir miktar yardım ve vergi affı talep etmişlerdir. (BOA. DH. MKT. 239/20)

Bölgede doğal afet ve kıtlıkların birkaç yıl üst üste devam etmesi neticesinde, insanlar bölgeyi terk ederek başka yerlere göç etmeye başlamıştı. "19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen kuraklık, kıtlık önce köyleri, ardından şehirleri etkilemişti. Köylerdeki halk bu dönemlerde öncelikle vilayet dâhilinde diğer kasaba ve şehirlere, ardından ise yakın vilayetlere göç etmişlerdir. Devlet genellikle göçü desteklememiştir. 1892-1893 yıllarında iki yıl devam eden afet karşısında halk 1893 senesinin temmuz ayı ortalarından itibaren Sivas, Tokat, Ankara, Yozgat, Çorum, Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Malatya ve Diyarbakır gibi yakın vilayetlere göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Gayr-i Müslim ahali ise ismi belirtilen bu vilayetlerin haricinde Rusya ve Amerika'ya da göç etmişlerdir. Tercan, Erzincan, Bayburt ve Kelkit ahalişi genellikle başta Trabzon olmak üzere Karadeniz sahilleri, Erzurum, Pasinler, Erzincan, Kemah ve Refahiye ahalişi genellikle Sivas, Tokat, Ankara, Yozgat ve Çorum vilayetlerine göç etmişlerdir. Kemah, İliç, Keskim, Pülümür ve Kemaliye ahalişi ise Malatya taraflarına, Narman, Tortum ve İspir ahalişi Rize ve Batum bölgelerine göç ettikleri anlaşılmaktadır. Erzurum vilayetinden kıtlık sebebiyle göç eden ahalinin yoğun olarak sığındığı vilayetler Sivas, Trabzon ve Tokat olmuştur." Gül, 2009a:151,152)

1908 yılı sonbaharında Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay ve Pülümür kazalarında hasat zamanının bitmiş olmasına rağmen açlıktan Erzincan sancağına bağlı bu yerlerde otuz iki kişinin öldüğü, bu sebeple acilen adı geçen kaza ve köylere yardım yapılması talep edilmişti. 1908 kasım ayında açlık ve kolera

salgınından dolayı Kemah'a bağlı Pağnik ve Pekerç köylerinde çok sayıda insan ölmüştü. (Gül, 2009a:154)

Açlık kıtlık ve pahalılığın kol gezdiği yıllarda alınan tedbirlere rağmen aşırı fiyat artışı ve karaborsacılık hadiseleri de görülmüştü. Bilhassa zahire ticareti yapan kişiler bu dönemlerinde ortaya çıkmış, yerel idareciler, eşkıya ve bazı devlet adamlarıyla da iş birliği yaparak büyük kazançlar elde etmeye çalışmışlardı. Devlet ise halkın şikâyetlerini dikkate alarak bu gibi kişilere karşı mücadele etmiştir. (Gül, 2009a:155) Mesela; “*Bazı mültezim ve tüccarların kıtlık zamanını fırsat bilip, fahiş fiyatla zahire satarak ihtiyaç sahiplerini zorda bırakmışlardır. Bu gibi kişilerin tespit edilip cezalandırılmıştır.*” (BOA. DH. MKT. 1548/47) 1908 yılında Kemahlı bazı karaborsacılar, Refahiye Kazası ve köylerinde yüksek fiyatla zahire satmakta olduklarından ahali bu kişiler hakkında şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine tüccarlar hakkında Kemah'ta kurulan bir komisyon vasıtasıyla tahkikat yapılmıştır. (BA. DH. MKT.292/38; Gül, 2009a:156)

Kemah ve çevresinde meydana gelen göçlerin tek sebebi kuraklık ve kıtlık yüzünden iktisadi durumun kötüleşmesi değildi. Bir diğer önemli sebep; aynı tarihlerde Dersim aşiretlerinin senelerdir devam eden ve devletin tamamen üstesinden gelemediği baskın ve talanlarıydı. Bazen de Kemah hanedanından (ileri gelen, ayan) Sağıroğulları'nın bölge halkına yaptığı zulüm ve haksızlıklardı. Kemah'ın Sağıroğulları hanedanından Tahir Paşa hakkında 1909 senesine ait aşağıdaki belge durumu özetliyordu: “*Kemah kazasına bağlı köylerde kıtlık ve pahalılık çok olduğundan insanlar kepek yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardı. Kazada mahalli hükümete gelince memurların cümlesi eski muteber hırsızlardan oluşmaktaydı. Yaptıkları işlerden dolayı hiçbir memur tutuklanmadı. Tahir Paşa'nın adamları kan emiyorlar, bunlar Tercan ve Ovacık'ın Kürt aşiretleriyle bir olup, Tahir Paşa'nın nezaret ve emriyle etraftaki köyleri tahrip ve talan ediyorlar. Tahir Paşa'nın istediği para, zahire verilemediğinde adı geçen Kürt aşiretleri o köyler üzerine gönderiliyordu. Bu sebepten yüzlerce kişinin yerini yurdunu terk etmektedir.*” (BOA. DH. MKT. 2770/102) şeklindeki dilekçeler Kemah kazasına bağlı köylerin ileri gelenleri tarafından Babıâli'ye iletilmişti. Ahalinin bu ve buna benzer şikâyetleri hükümetçe dikkate alınmış ve zaman zaman Sağıroğulları hanedanı ileri gelenlerine yaptığı gasp ve haksızlıkları iade etmesi şeklinde kararlar alınmasına rağmen (BOA. A.MKT. MVL/134-69; A.MKT.MHM/237-96; Y.MTV./80-72; DH.MKT/222-49; MVL./699-59; DH.MKT./1984-66) devlet bu ailenin ileri gelenlerini devlete bağlılıklarından dolayı birkaç defa nişan ve madalyalarla da taltif etmişti. (BOA. A.TŞF./33-39; İ. TAL./106-32; BEO. 1021-76565; DH.MKT/2516-64; DH. MKT./1126-45) Yani devlet bir taraftan vatandaşına sahip çıkmaya çalışırken, diğer taraftan da vatandaşına zulmeden bölgenin ileri gelen Sağıroğulları hanedanından da vazgeçemiyordu. Bu durum devletin o tarihlerde içine düştüğü çelişkiyi göstermesi açısından dikkat çekici bir durumdu.

6.3. Madenler

19. yüzyılda Kemah kazası bakır, kömür, altın madenleri ve bilhassa tuzlaları ile meşhurdur. Kazanın kapladığı alan ise günümüzdekinden daha geniştir. Bölgedeki madenleri işletmek için bazı şahıslar hükümete müracaat ederek ruhsat almaya çalışıyorlardı. Mesela;

“*Keban Maden-i Hümayunu civarında Kemah kazası hududunda Husta Beli adıyla anılan dağ civarında Mehmed Emin, Süleyman ve Yani adlı şahıslar tarafından 1845 yılında altın, gümüş kurşun madenleri keşfedilmişti. Adı geçen şahıslar işletme ruhsatı alabilmek için birkaç defa müracaatta bulunmuşlar ve konu en son Meclis-i Vükelada görüşülerek yaklaşık otuz saat mesafeyi bulan çam ve meşe ormanlarına zarar vermeden ve elde edilen gelirin beşte biri Hazine-yi Celile'ye verilmesi şartıyla diğer ortakları Osman Ağa ve Sudiye isimli kişilerle beraber sekiz seneliğine 3. Nisan. 1845 (H. 25. Rebiülevvel. 1261) tarihinde işletme ruhsatı irade-i seniyye ile verilmişti.*” (BOA. İ. MVL. / 64 – 1223) Bu bölgedeki adı geçen madenlerin akıbeti hakkında Osmanlı arşivlerinde herhangi başka bir belgeye rastlamadık; ancak yukarıdaki belgede dikkat çeken önemli bir nokta ormanlara zarar verilmeden ve ağaçlar kesilip başka amaçla satılmaması konusuna azami dikkat edilmesi hakkında uyarılardı. Maden sahasının bir ucu da Sivas vilayetine bağlı Divriği kazasına kadar uzandığından bu konu hakkında hem Sivas valiliğine hem

de Kemah kaymakamlığına gereken bilgiler ve talimatlarda aynı belge de verilmişti. (BOA. İ. MVL. / 64 – 1223)

Salnamede Kemah'taki madenler hakkında şu bilgi verilmektedir: “*Kemah kazasında kâin Erkağan karyesi'nde dahî gayet nemalı bir kömür madeni bulunup celp edilen numunesine nazaran birinci derecede iştiiale müsteid ise de oralarca bir güne vapur ve fabrika olmadığı gibi hatab ve kömürün dahî mebzuliyeti cihetiyle celb ve işâl olunmamaktadır.*” (EVS., 1873(H.1290:170) 1882 (H.1299) Salnamesinde ise bu kömürün 3. Ordunu ihtiyacı için Erzincan'da inşa edilen Aba Fabrikasının yakıt ihtiyacını karşıladığı kaydedilmiştir. (EVS., 1882(H.1299):171) Bundan başka Kemah sınırları dahiline Sebuh dağı civarında kaliteli olduğu düşünülen bakır madeni keşf olunmuştur. (EVS., 1875(H.1292):169)

13. Mayıs. 1908 (H.11.Rebüyülahır. 1326) tarihli belgede: Biri Kemah kazası dahilinde, diğeri Sepekür dağında keşfedilen iki kömür madeni 4. Orduyu Hümâyun'un ihtiyacını karşılamak için kullanılması istenmişti. Zira bu tarihlerde Refahiye'den Kelkit'e kadar uzanan ormanlardan 4. Ordunun ve ahalinin yakıt ihtiyacı karşılandığından ormanlar tükenme aşamasına gelmiş ve bu yüzden yeni keşfedilen kömür madenlerinin bir an evvel işletilmesi için gereken izinler süratle alınmaya çalışılmış, bunun için Orman ve Maden Nezareti tarafından mühendisler gönderilerek durum tetkik edilerek hem ordunun hem de ahalinin bundan istifade etmesi için çalışma başlatılmıştı. (BOA. BEO. 3311-248289)

Bir diğ er maden keşfi de Kemah'ın Ermenik nahiyesine bağlı Karati köyünde gerçekleşmişti. Burada bakır ve kömür madenleri keşfedilmiş ve bu madenleri işletme ruhsatı Lipan Artin adlı bir Ermeni'ye verilmişti. 18. Ocak. 1914 (H. 20. Safer. 1332) tarihinde adı geçen şahıs, hisselerinin bir kısmını oğullarından Lipan Ardaşış ve Sinbat Efendilere devretmek için müracaat etmişti. (BOA.MV. /184-47) 20. Ocak. 1914 (H.22. Safer. 1332) tarihinde hissesinin yüzde 70'inin adı geçen oğullarına devretmesi en son Meclis-i Vükelada görüşüldükten sonra usul ve nizama muvafik bulunduğundan Meadin Nizamnamesinin 23. Maddesine göre uygulanması hakkında karar çıkmıştı. (BOA.BEO. /4251-318753)

6.4. Kemah Tuzlası (Memlehası)

Kemah'ın en önemli gelir kaynaklarından biri olan tuzlaları eskiden beri yörenin önemli bir ihtiyacını karşılıyordu. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu tuzun dünyaca meşhur olduğunu ve Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki ahalinin tuz ihtiyacını buradan temin ettiklerini kaydetmişti. (Ahmed Cevdet, 1314:376; Çerçi, 2012:429-430; Miroğlu, 1990:174) Bu yüzyılda Kemah'ın en önemli tuzlaları Kömür, Timisi ve Yerhan tuzlarıdır. (Yazıcı, Başbüyük ve Altınbilek, 1998:62)

Salnamelerde tuzla yerine memleha tabiri kullanılmaktaydı. Erzurum Vilayet salnamelerinde Kemah Memlehası müdür ve memurları listelenmişti buna göre: 1882 salnamesi Kemah memlehasında **Müdür:** Halid Efendi, **Başkâtib:** Arslan Efendi idi ve Memleha idaresine bağlı kalemlerin bir yıllık gelirleri ise tabloda şöyle gösterilmişti: (EVS., 1882 (H.1299):141)

Tablo 10. Kemah Memleha Müdüriyeti 1881-(R.1296) Senesi Umumi Varidatı		
	Kuruş	Santim
Duhan (Tütün)	1.176.342	2
Müskirat (İçki)	64.183	75
Tuz	1.752.475	96
Evrak	406.287	
Yekûn (Toplam)	3.399.287	80

1887 (H.1304) salnamesine göre; “**Müdür:** Mehmed Hilmi Efendi, **Başkâtib:** Mehmed Reşid Efendi, **Kâtib-i Sanî:** Mehmed Murad Efendi, **Sandık Emîni:** Mustafa Efendi, **Kantar Kâtibi:** Mehmed Behçed Efendi. **Tames Memleha Me'muru:** Mehmed Tevfik Efendi, **Kurtlar Memleha**

Me'muru: Mehmed Rüştü Efendi, **Kularis Memlaha Me'muru:** Mehmed Şakir Efendi, **Pirhan Memleha Me'muru:** Mehmed Nuri Efendi." (EVS., 1887 (H.1304):303) 1894 (H.1312) salnamesine göre; "**Kemah Memleha Müdürü:** Cemal Efendi, **Başkâtib:** İbrahim Vasfi Efendi, **Kâtib-i Sâni:** Cemal Efendi. **Sandık Emni:** Dursun Bey, **Kantar Kâtibi:** İsmail Efendi, **Mukayyid:** Hasro Efendi" (EVS., 1894(H1312):260) isimli şahıslardı.

19 yüzyılın sonlarına doğru tuz üretimini artırma yolunda yapılan bazı çalışmalara şahit oluyoruz. Mesela; 1879 (H.1296) tarihli belgede "Kemah memlehasında tuz suyunun ziyadeleşmesiyle tuz üretimini artırmak için tuzla çevresinde bulunan üç dönümlük bir arazinin satın alınarak buralara 50 adet âbdan ve 60 adet göl yapılırsa üretimin 300.000 kıyye fazla olacağı hesap edilmişti. Adı geçen inşaatların toplam masrafının 17.000 kuruşa mal olacağı, ayrıca arazinin satın alınması için de 9.000 kuruş taktir edilmiş bunun için toplam 26.000 kuruşluk bir masrafla 4-5 sene içerisinde bunun tamamlanacağı hesap edilmiş, 15. Mayıs. 1879 (H. 25. Cemaziyülevvel. 1296) tarihinde iradesi alınarak aynı sene inşaatları başlatılmıştı." (BOA. ŞD. /565-46; İ. ŞD. / 45-2457)

1900 senesi (H. 1318) Erzurum Vilâyet Salnamesinde sadece Kömür tuzlasında yılda yaklaşık 2.500 000 kg. tuz üretildiği kaydedilmişti.(EVS., 1900 (H.1318:369)

Kemah yakınlarındaki tuzla, 1915 yılı başlarında yıllık hasılatı 2.700.000 ile 1.500.000 kg. arasında değişmekteydi. 1908'den sonra başkâtipliğe getirilen kimseler, çeşitli yerlerdeki tütün, Barut, İpek, kara ve su ürünleri, içki yanı sıra tuzdan yani Rüsüm-u Sitte denilen altı çeşit vergiden (Develioğlu, 1977:1081) dışa tahsil edilen miktarı kaydetmekteydiler. Bu zamanda Kemah tuzlasının büyük ve küçük gözeler adı altında iki müzesi ve tuzun toplanmasına mahsus büyük havuzu ve kurutma işleminde toplama yapılan 250 adet küçük havuzu vardı. Bunların tamiri için 1913 yılı başlarında, bir Fransız mühendis görevlendirilmiş ve yaklaşık 225'i tamir edilmiştir. Erzurum'da oturan başmühendis de her yıl bir kez kontrole gelmekteydi. (Çakır, 1967:44; Şahin, 2019:263)

Sonuç olarak Kemah'taki madenler arasında o tarihlerde en ekonomik olanı yüzyıllardır işletilen Kemah tuzlarıydı. Bunun yanında yüzyılın sonlarında yeni maden sahaları keşfedilmiş ve bunların bazıları işletilerek ekonomiye katkısı olmuştu. Bölgedeki madenlerin keşfi ve işletilmesi günümüzde de devam etmiş, o tarihlerde keşfedilen ve günümüzde yeni işletilmeye başlayan altın madenleri sayesinde ülkemiz ekonomisine önemli katkı sağlayan bir saha olmuştur.

7. 19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH'TA SALGIN HASTALIKLAR

Erzincan'ın Erzurum-Tebriz, Trabzon, Elâzığ ve Sivas'a uzanan transit yolların kavşak noktasında bulunması, çevrede çıkan salgın hastalıkların yayılmasına sebep oluyordu. Kafkasya ve İran'da çıkan salgınlar önce Erzurum ardından Erzincan'da, ayrıca denize sınırı olduğundan dolayı hastalıklara karşı korumasız bir durumda olan Trabzon vilayeti, Kafkasya ve Rusya'da ki salgınlardan etkilenmiş ve salgınlar, önce Trabzon vilayetinde sonrada Erzincan'a yayılmıştır. (Mollaoğulları & Karabulut, 2023:129-130) Bununla beraber bölgeler arası kervanlar, asker sevkiyatları, göçler, hac seyahatleri gibi bir yerden başka bir yere seyahatlerde salgın hastalıklarının yayılmasında etkili oluyordu. (Gül, 2009b:240-241) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, savaşa sahne olan yerlerde, yoksulluk, kıtlık ve salgın hastalıklar kitlesel ölümlere yol açarak nüfusun azalmasına ve göçlere de sebep olmuştu. 19. yüzyılın sonlarında Kemah kazasında biri çok etkili, diğeri kısa süreli iki salgın görülmüştü.

7.1. Kolera Salgını

Kolera ilkçağlardan itibaren Hindistan'ın Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde, Ganj ve Brahmaputra nehirleri arasındaki bölgede her dönem görülmüştür. (Ayar, 2007:5) Bu hastalık 19. yüzyılda, İngilizlerin Hindistan'ı sömürge haline getirmesi ve hızla artan ticaret, sanayi ve savaşlarla Hindistan dışına çıkararak dünyaya yayılmaya başladı. Afganistan, İran ve Kafkasya yoluyla Osmanlı ülkesine kadar ulaştı. Osmanlı topraklarında kolera hastalığı ilk defa 1822 senesinde görülmeye başlamış ve Basra Körfezi'nden, Bağdat yoluyla Anadolu ve

Akdeniz sahillerine ulaşmıştır. (Sarıyıldız, 2001:310) 1846-1847 yılları arasında Erzurum ve Trabzon istikametinden İstanbul'a kadar yayıldı. Billhassa 1847 Temmuz ve Ağustos aylarında sıcakların da etkisi ile Erzurum dâhil, bazı şehirlerde binlerce ölümler oldu. Bundan sonra 1852, 1855, 1861, 1882, 1884, 1890 ve 1908'li yıllarda bölgede etkili olduğu anlaşılıyor. (Yılmaz, 2017:23-55)

1892–1894 tarihlerinde Osmanlı vilayetlerinde görülen kolera salgını, Şubat 1893'de Erzincan'da da görülmeye başlamıştı. Bunun üzerine 23 Mayıs 1892 tarihinde Erzincan'dan başka, Erzurum, Gümüşhane, Şark-ı Karahisar, Eğin, Kemah, Kelkit, Kuruçay ve Refahiye gibi bölgelerde ilk defa yolcuların yaklaşık on gün bekletileceği karantinalar kurulmuş ve tabipler gönderilmişti. 21 Ağustos 1892'de Erzincan kazasına bağlı, Kuruçay, Kemah ve Refahiye'ye bağlı nahiyelerde ve Kemah Boğazı'nda bulunan Çardaklı, Erzincan'a bağlı Pülümür, Hınzırın ve Sipikör köylerinde kordon uygulamasının başlatılması istenmiştir. Aynı tarihlerde Erzincan'daki salgından dolayı Eğin kazasında iki mevki tutularak yolcuların hareketleri tehir edilerek karantina uygulanmıştır. Mayıs 1892 senesinde Erzurum valisi Hakkı Paşa'nın İstanbul'a çektiği telgrafla, Erzurum, Trabzon, Kuruçay, Refahiye ve Kemah'a karşı icap edilen yerlere karantinalar kurulduğu, tabipler gönderdiği karantina bölgelerinde 4. Ordu'ya bağlı 150 neferin görevlendirildiği, tabip ve bu askerlerin masraflarının 25.000 kuruş olduğu bildirmiştir. (Gül, 2009b:249-250) 1894 senesi salgınlarındaki karantina tedbirleri zaman zaman Trabzon civarından gizlice ticaret yapan kaçakçılar tarafından etkisizleşmiş ve salgının önü alınamamıştı. Bunun üzerine Erzincan'dan Kemah üzerinden Arapkir'e kadar olan bölgelere tabipler gönderilerek salgın önlenmeye çalışılmıştı. (Mollaoğulları, 2021:60)

Aynı tarihlerde bölgeden geçen İngiliz seyyah Yorke, bölgedeki durumu şöyle aktarmaktadır: *“Kuruçay Köprüsü'nden sola döndükten sonra bir buçuk saat içinde Has ovasına ulaşmış idik ki, maalesef daha ileri gidemedik. Çünkü bölgede salgın kolera hastalığının yayılmasını önlemek için oluşturulan karantina nizamından dolayı, yolcuların geçişi yasaktı. Has ovası, Erzincan ve Sivas vilayetlerinin arasındaki sınırda uzanmaktaydı. Bu vilayette yedi gündür karantina uygulanmakta ve Sivas vilayetinden, Erzincan'a bütün geçişler yasaktı.* (Yorke, 1896:453-473; Gül, 2009b:250)

1894 senesine ait bir belgede, Sivas vilayetinin Koşalı (Koçgiri-Zara, İmranlı bölgesi?) kazası Refahiye'ye hudut olması sebebiyle hudut köylerinde hastalık sebebiyle çok sayıda ölüm vakalarının görülmesi üzerine geliş-gidişi kontrol etmek ve hududu muhafaza etmek için 14 Ağustos 1894 (H. 11 Safer 1312) tarihinde bölgeye 20 adet geçici jandarma acilen istenmiştir. Bu jandarmalar sadece Sivas yolunun güvenliğini değil aynı zamanda Suşehri ve Şark-i Karahisar ve Refahiye üzerinden Kemah tuzlasına giden kervanlarında kontrolünün sağlanması ve güvenlik için de gerekli olduğu bildirilmiştir. (BOA. BEO. 455 / 34078)

Karantina, uygulaması, asker sevkinin ve zahire nakliyatının durdurulması ve diğer tedbirlerin alınması ile 4. Ordu mıntıkasındaki salgın 1893 yılı başında kontrol altına alındı. Hastalık sırasında üstün gayretlerinden dolayı Erzincan Belediye Reisi Salih Efendi ile şehrin ileri gelen kişilerinden Şevket ve Vahit Efendilere rütbe-i salise tevcih edilmişti. (Çakaloğlu, 1999:246)

Daha sonra 1904'lerde salgın yine yayılmaya başlamıştı. Sivas vilayeti müfettişliğinin raporlarında görüldüğü üzere; 14 Temmuz 1904 tarihinde Kemah ve Gercanis (Refahiye) kazalarında belediye tabipleri olmadığından bu hastalıkla mücadelede sıkıntılar yaşandığı, hastalığa yakalananların şifa bulamadıkları, bir an evvel kazalara belediye tabibi tayin edilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur. (Gül, 2009b:265)

Asayiş problemlerin had safhaya çıkmaya başladığı bir dönemde ülke genelinde yayılan bu salgın hastalık, alınan tedbirlerle bir süreliğine önlenmiş, ancak ileriki yıllardaki özellikle I. Dünya Savaşında olumsuz gelişmeler bu ve diğer salgın hastalıkların aynı yollar vasıtasıyla yayılmasına sebep olacaktır. (Biol, 2019:349-350)

7.2. Difteri (Kuşpalazı) Salgını

1897 senesinde Kemah kazasında halk arasında ve kaynaklarda kuşpalazı olarak adlandırılan difteri hastalığı salgın hale gelerek ölümlere sebep olmuştu. Kazadaki mevcut imkanlarla bu salgın önlenemeyince beş imzalı bir dilekçe, telgrafla Babiali'ye iletilmişti. Bunun üzerine 20. Mart. 1897 (H. 16. Şevval. 1314, R. 8. Mart. 1313) tarihli hususi irade ile adı geçen hastalığın tedavisinde ihtisası olan bir tabibin lazım gelen ecza ve edevatıyla beraber derhal bölgeye gönderilmesi emredilmişti. (BOA. İ. HUS. / 52-68) Konu 20. Mart 1897 tarihinde Babiali'de görüşüldükten sonra, (BOA. BEO. / 922-69100) Bakteriyolojihane Müdürü Mösyö Nikol'e havale edilmiş, o da hastalığı tedavi edebilecek uzman muavinlerinden Yüzbaşı Doktor Nureddin Bey'i 300 şişe Kuşpalazı serumu ve diğer gerekli ilaç, alet ve edevatıyla 28. Mart. 1897 (H. 24. Şevval.1314, R. 16. Mart. 1313) tarihinde bölgeye göndermek üzere hazırlamıştı. (BOA. BEO / 926 – 69398) 11. Nisan.1897 (H.16.Zilhicce.1314 - R. 8. Nisan. 1313) tarihinde 870 kuruş yol parası ve 400 kuruş ilave maaş verilmesi kararlaştırılarak, Kemah kazasındaki kuşpalazı hastalığını tedavi etmek üzere Erzincan'a gönderilmişti. (BOA. BEO / 936 – 70141) Doktor Nureddin Bey Kemah'a geldikten sonra yaptığı tedavilerle salgını durdurmayı başarmıştı. Ancak, İstanbul'a geri dönmek için takdir edilen maaşı bir türlü ödenememiş ve 23. Şubat 1902 (H. 11. Zilkade. 1319) (BOA: DH.MKT. / 2592-39) ve 18 Mart.1902 (H. 21. Zilhicce.1319) tarihli belgelerde Kemah kazasındaki kuşpalazı hastalığının tedavisi için İstanbul'dan gönderilen Doktor Yüzbaşı Nureddin Bey'in paranın hala ödenmediği için 1897 (H.1313) senesi bütçesinden tesviyesi istenmişti. (BOA. DH.MKT. / 463 – 30; A.MKT.MHM. / 567 – 25)

Yüzyılın sonlarında ülke genelinde görülen Frengi, tifo, kızamık ve çiçek hastalıklarının Kemah bölgesine sirayet edip etmediğini herhangi bir bilgi ve belgeye tesadüf edemediğimizden tespit edemedik. Ancak en yakın kaza olan Kuruçay kazasında 1894'de etkili olan çiçek hastalığına (Mollaogulları, 2021:64) karşı bölge genelinde çocuklar aşılanmıştı. (Mollaogulları, 2021:89) Salgınların önlenmesine yönelik karantina tedbirlerinden başka 4. Ordu'ya bağlı Kurutilek mevkiinde 500 yataklı bir askeri hastanenin hızlı bir şekilde 1864 sonbaharından itibaren inşasına başlanmıştı. Bu inşaatın bir an evvel bitip açılması için Erzincan, Kemah, Kelkit ve Gercanis (Refahiye) ahalisi maddi destek sağlamıştı. (Akpinar, 2016:33)

8. SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Kemah kazası 19. yüzyılın sonlarında Ortaçağlardaki eski stratejik ve ihtişamlı günlerini kaybetse de, Erzurum'u Sivas'a bağlayan eski yol güzergâhında bulunması, ikliminin uygun olması ve halkının çalışkan, sanat ve ticarete tecrübeli olması gibi sebeplerle incelediğimiz dönemde de Erzincan'ın en büyük kazası olma özelliğini devam ettiriyordu. % 80 yakın Müslüman nüfusun yaşadığı Kemah kazası eğitimde, ekonomide ve madencilik alanında günümüzde olduğu gibi önemli bir bölge idi. Günümüzde halâ ülkemizin en kaliteli tuzlarından biri bu bölgededir ve bu tuzla yüzyıllardır bölgenin tuz ihtiyacını karşılamaktadır.

Araştırmamıza başlarken Kemah ile ilgili her konuyu ele almayı planlamıştık. Ancak bazı konuların yeterince araştırıldığı, bazılarının ise çok kapsamlı olduğunu gördük. Mesela; Asayiş ile ilgili konular beklediğimizin çok üzerinde olması sebebiyle özellikle Ermeni olayları ve Dersim bölgesinden bazı aşiretlerin neredeyse her sene baskınları ve bunlara karşı askeri hareketleri çok kapsamlı bir konu olduğunu görüldüğünden bu araştırmanın dışında tutarak başka bir zamana ertelemeyi uygun buldum. Bundan başka Kemah uleması ve Kemah'ın meşhur simaları ile ilgili yeteri kadar araştırma yapıldığından bu konuyu da atladık. Bir başka mesele Kemah Hanedanından Sağıroğulları konusu ilğimizi hayli çekmesine rağmen bu da başlı başına bir araştırmaya değer bir konu olarak karşımıza çıktı.

Öneriler

1. Kemah ve çevresindeki Eğin, Arapkir, Çemişgezek kazaları 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar Dersim bölgesinden gelen bazı aşiretlerin saldırı ve yağmalarına sahne olduğu gibi, bölgeden hem göçlere hem de askerî harekâtlara sebep olmuştur. Bu konuyla alakalı arşivde çok sayıda belge bulunduğundan ve başlı başına ele alınacak genişlikte olduğundan ayrı bir tez ya da makale şeklinde araştırılmaya değer bir durumdur.
2. Yüzyılın sonlarında ülke genelinde dış müdahalelerle alevlenen Ermeni ayaklanmaları ve komitaların faaliyetleri bu bölgede de görüldüğünden -bazı araştırmalarda yer almasına rağmen- bu konu da ayrı bir çalışma konusu olabilir.
3. Kemah hanedanından “Sağiroğulları”na mensup yöneticilerin halk üzerindeki basıları ve bu ailenin devletle iyi ilişkileri neticesinde sürekli korunması ve zaman zaman da halkın şikayetleri karşısında devletin halkın yanında yer alması gibi birbiri ile çelişen ilişkileri hakkında onlarca belge ve bilgiler araştırılmaya değer ayrı bir konu olarak çalışılabilir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA.)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA): BOA. BEO. 455 / 34078; BOA. BEO. / 922-69100; BOA. BEO / 926 – 69398; BOA. BEO / 936 – 70141; BOA. BEO. 1021-76565; BOA. BEO. 3311-248289; BOA. BEO. / 4251-318753;

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT.): BOA. DH.MKT /222-49; BOA. DH.MKT. 292/38; BOA. DH. MKT. 239/20; BOA. DH.MKT. / 463 – 30; BOA. DH. MKT./1126-45; BOA. DH.MKT. / 1509 – 111; BOA. DH.MKT. / 1512- 67; BOA. DH. MKT. 1548/47; BOA. DH.MKT. / 1636 – 58; BOA. DH.MKT./1984-66; BOA. DH.MKT/2516-64; BOA: DH.MKT. / 2592-39; BOA. DH. MKT. 2770/102;

İrade-i Hususi (İ.HUS.): BOA. İ. HUS. / 52-68;

Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT): BOA. A.MKT./200-46; 225/15;

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM): BOA. A.MKT.MHM/237-96; BOA. A. MKT. MHM. / 288-92; BOA. A.MKT.MHM. / 567 - 25

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL): BOA. A.MKT.MVL/17/68; BOA. A.MKT.MVL/134-69;

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): BOA. İ..MVL. / 64 – 1223; BOA. İ.MVL. / 536 – 24110

İrade Şura-yı Devlet: (İ.ŞD.): BOA. İ.ŞD./ 45-2457; BOA. İ. ŞD. / 58 – 3307;

Şura-yı Devlet (ŞD.): BOA. ŞD./565-46; BOA. ŞD. / 2470 – 13-3; BOA. ŞD. / 2470 – 13-5

Meclis-i Vala (MVL): BOA. MVL/605-34; BOA. MVL./699-59

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.): BOA. MF. MKT 365/ 51

Dahiliye İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM.): BOA. DH.İ.UM. 10-5. H-22-06-1336

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MYV.): BOA. Y.MTV./80-72; BOA. Y.MTV.248/45;

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): BOA. Y.EE. 33/7

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ.): BOA. Y. PRK. AZJ. 8/87

Yıldız Umumî (Y. PRK. UM.): BOA. Y.PRK.UM. 68/111. s.3

İrade Taltifat (İ.TAL.): BOA. İ. TAL./106-32.

Plan-Proje-Kroki-Plan-Projeler (PLK.p.): BOA. PLK. p. 1430

Haritalar-haritalar (HRT.h.): BOA. HRT. h. 1813

Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı (A. TŞF.): BOA. A.TŞF./33-39.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): BOA. MV. /184-47

Salnameler:

Erzurum Vilâyet Salnâmesi (EVS.) H. 1287 (1870); H. 1288 (1871) ; H. 1289 (1872); H.1290 (1873);H.1292 (1875); H. 1293 (1876); H.1294 (1877); H. 1299 (1882); H. 1304 (1887); H.1310 (1892); H.1312 (1894); H. 1315, R. 1313 (1897); H.1317, R. 1315 (1899); H.1318 R. 1317 (1900).

2. Araştırma ve İncelemeler

Ahmet Cevdet (1314), Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. II, Dersaadet.

AKPINAR, D. (2016), “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Erzincan Şehrinde Sağlık Alanında Gelişmeler”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu, Erzincan*, ss.33-44, s.33,

<https://ebyu.edu.tr/wp-content/uploads/2017/06/Uluslararası-Erzincan-Sempozyumu-Cilt-1-.pdf>

AKSÜT, A. K. (1932), *Erzincan: Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.

AYAR, M. (2007), *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, İstanbul.

BAŞIBÜYÜK, A. (2004), *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, Nobel Basımevi, Ankara.

BİROL, N. (2009), *Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatı (1827-1907)*, Cedit Neşriyat, Ankara.

BİROL, N. (2013), *Vilayet Salnamelerinde Erzincan- Orijinal metin ve Transkripsiyon*, Cilt: 22 ve 23, Cumhuriyetin 100. yılında Erzincan Külliyesi, E. B. Y. Ü. yayınları, Erzincan

https://erzincankulliyati.com/?fbclid=IwAR14qoQgghLlj_zps0t2EvG6jit_7wx-6WjoJuQt3gkvC89MUNIVD5a1SiA

BİROL, N. (2019), “19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri” *Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, Erzincan, Türkiye, 14 - 15 Mart 2019, cilt.1*, ss.335-355

CUÏNET, V. (1892), *La Turquie D'Asie, C. I*, Paris.

CUÏNET V. (1894), *La Turquie D'Asie, C. III*, Paris.

ÇAKALOĞLU, C. (1999), *Müşir Zeki Paşa (1835-1929)*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

ÇAKIR; F. (1967), *Elli Yıl Öncesi Şark Cephesi ve Anadolu*, İstanbul.

ÇETİN, K. (2016) “*Sâl-nâmelere Göre XIX. Yüzyılda Erzurum'da Eğitim-Öğretim Kurumları*”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 56, Haziran, ss.187-217.

ÇERÇİ, F. (2012), “Evliya Çelebi'nin Erzincan Yolculuğu” *Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.V*, Erzincan, ss.417-454,

DARKOT, B. (1997), “Kemah”, *İA*, C.6, ss. 559-561. Ankara.

DEMİRTAŞ, M. (2014), “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu” *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014 Selanik) Bildiri Kitabı C. 1*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (ss.183-218),,Ankara.

DEVELİOĞLU, F. (1977), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, İstanbul.

GEYİKOĞLU, H. (2016), “Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah” *Uluslararası Erzincan Sempozyumu, 28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan Bildiriler Kitabı, Cilt 1*, ss. 209-216;

<https://ebyu.edu.tr/wp-content/uploads/2017/06/Uluslararası-Erzincan-Sempozyumu-Cilt-1-.pdf>

GÜL, A. (2017a) “Kemah Kazasının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)” *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) X-I:* (ss.125-136). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/29974/324020>

GÜL, A. (2017b), ” Osmanlı Dönemi Erzincan Kazasının Nüfusu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 47, Haziran*, (ss. 39-66),

- GÜL, A. (2009a), “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893, 1906-1908 Yılları)” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Resarch Volume 2 / 9*, (ss.144-158)
- GÜL, A. (2009b), “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 41*, Erzurum, (ss..239-270)
- İÇLİ, H. H. (2020), “Erzincan’da Eğitim” *Erzincan Tarihi, C. 6*, Erzincan.
- İÇLİ, H. H. (2013), *Tanzimat Sonrası Erzincan’da Eğitim*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- KARABULUT, A.(2020), “Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Erzincan Sancağı” *Erzincan Tarihi C. 4*, ss. 370-395, Erzincan.
- KARATAŞ, Y. (2010), *II. Abdülhamid Döneminde Erzurum*. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- KARATAŞ, Y. (2020), “Arz ve Mahzarlar Işığında Erzincan Ahalisinin Talepleri” *Erzincan Tarihi C.4*, ss. 348-369, Erzincan.
- KARPAT, H. K. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KINDİĞİLİ, M. L. (2015), *Ortaçağdan Günümüze Kemah ve Köylerindeki Kültür Varlıkları*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum.
- KOCABAŞOĞLU, U. (1989), *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul.
- KONUĞU, E. (2001), “Osmanlılar ve Millet-İ Sâdikadan Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II/38* ss. 621-629, Ankara.
- KÜÇÜK, C. (1984), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi, 1878-1897*, İstanbul.
- MİROĞLU, İ. (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara.
- MOLLAOĞULLARI, Z. (2021), *Erzincan Sancağı’nda Görülen Salgın Hastalıklar (1885-1914)*, E.B.Y.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.
- MOLLAOĞULLARI, Z.; KARABULUT, A. (2023), “Erzincan Sancağında Kolera Salgını (1852-1910)”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:16 Sayı:2 ss. 127-143, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/81284/1357200>
- PAKALIN, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri*, C.2,3, M.E.B. İstanbul.
- SARIYILDIZ, G. (2001), “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22–23 Mayıs 2000)*, (ss.309–319), İstanbul.
- SÜMER, F. (1990), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankar.
- ŞAHİN, İ. (2022) "Kemah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25. Ankara.
- ŞAHİN, T. E. (2019), *Erzincan Tarihi. C.3*, Berikan Yayıncılık, Ankara.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1324)-(1896), *Kamus’ul Alam C. 5* İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1978), *Kâmûs-ı Türkî*, (orijinal 3. Baskı), İstanbul.

- TAŞCI, K. (2020), “Ortaçağ Döneminde Erzincan” *Erzincan Tarihi, C.II.* (ss.90-107, Erzincan.
- TOZLU, N. (1991), *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara.
- TURAN, O. (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- TURAN, O. (1973), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- TÜRK, İ. C. (2020), “Seyahatnamelerde ve Coğrafi Eserlerde Erzincan” *Erzincan Tarihi, C. 4,* (ss.147-280), Erzincan.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1998), *Osmanlı Tarihi, I*, Ankara.
- YAVUZ, E. (2020), “Erzincan’da Eğitim ve Eğitim Kurumları (1923-1960)” *Erzincan Tarihi, C. 5* Erzincan.
- YAVUZ, E. (2020), “Erzincan’da Üç Seçim: 1950-1954-1957 Genel Seçimleri”, *Erzincan Tarihi, C. 5* Erzincan.
- YAZICI, H.; BAŞIBÜYÜK, A. ve ALTINBİLEK, S. (1998), “Kemah (Erzincan) Tuzları” *Türk Coğrafya Dergisi S.33*, (ss. 53-78), İstanbul.
- YAZICI, N. (1989), “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı” *150’nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu*. İstanbul.
- YILDIZ, H. (2020), “Erzincan Sancağı’nda Açılan Erkek Rüşdiye Mektepleri ve Modern Eğitimin Gelişimine Katkısı” *Erzincan Tarihi, C.4*, (ss.298-330), Erzincan.
- YILMAZ, Ö. (2017), “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri” *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires, VI/1:* (ss. 23-55), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/392193>
- YILMAZÇELİK, İ. (2011), *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı-İdari İktisadi ve Sosyal Hayat*, Kripto yayınları, İstanbul.
- YORKE, W. V. (1896), “A Journey in the Valley of Upper Euprates”, *The Geographical Journal*, vol: 8, no:5 (01.06.2024)

EXTENDED SUMMARY

Kemah, which was the largest district of Erzincan Sanjak of Erzurum Province in the late 19th century, was an old settlement dating back to ancient times, geographically located on the edge of the historical trade route connecting Erzurum to Sivas and extending along the Euphrates valley. During the Middle Ages, when the region was under Eastern Roman (Byzantine) rule, Muslim Oghuz Turks began to come to the region with Seljuk raids. After the victory of Malazgirt in 1071, Kemah became the center of the newly established Mengücek Principality after it was conquered by Mengücek Gazi, one of the beys of Alp Arslan. Kemah continued its existence in the Middle Ages under the rule of the Seljuks of Turkey, Ilkhanates, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Eratna and Erzincan Emirate States, and came under the rule of the Ottoman Empire in 1515 during the reign of Yavuz Sultan Selim. While it was under Ottoman rule, it continued to be an important settlement with its fortified castle and also became a sanjak center for a while in the 16th century.

At the end of the 19th century, the Kemah district had a population of 17,000-18,000, with a number of sub-districts ranging from 4 to 8, and a number of villages ranging from 55 to 75. Approximately 20% to 23% of this population were non-Muslim Armenians, while the remaining 77% to 80% were Muslims. As for educational institutions, at the end of the 19th century, there were 3 madrasahs, 1 middle school, 3 new modern primary schools, around 48 primary schools, 40 of which belonged to Muslims and 8 to Armenians, and 2 missionary schools in this district. Kemah, due to its location on the old road route connecting Erzurum to Sivas, received its share of the modernization efforts in transportation and communication initiated during the reign of Abdulhamid, and while efforts were made to make the roads suitable for transportation, telegraph lines extending from Erzurum to Harput and Sivas were laid, and new post offices were built with the contributions of the 4th Army and the people in Erzincan. The people of Kemah also built their own post offices and provided financial assistance in purchasing telegraph poles. As for the economic situation, the main sources of income of the people were agriculture and animal husbandry, as well as hand looms where traditional weaving was done. Due to its climate and arable land, grain and a wide variety of fruits and vegetables were produced. Apart from these, it was also famous for its rich coal, copper and gold mines, some of which were discovered in the late 19th century, and its salt, which had met the salt needs of the region for centuries. In the late 19th century, intensive activity was carried out to bring salt production and other mines into the economy. Towards the end of the 19th century, drought-related famines, epidemics, occasional raids and plunder by bandits from the Dersim region, and Armenian uprisings supported by western states caused economic difficulties in the region, but the state did not abandon its people and tried to ensure security by carrying out military operations. The cholera epidemic that was seen throughout the country at that time also spread to this district because it was located on the old main road connecting Erzurum to Sivas. In order to prevent the spread of these and other epidemics in and around Kemah, the central government sometimes tried to stop the diseases by sending doctors and medicine, sometimes by imposing quarantines, and sometimes, when drought and famine were driving the people of the region into hunger and poverty, it provided the necessary food aid to prevent mass migration from the region to other places and to meet the needs of the poor.

Despite the problems such as public order, epidemics, drought and famine at the end of the 19th century, Kemah district continued to be the most developed and most important district of Erzincan district in terms of both population and economy until the republican era.